SAMVAD E-JOURNAL
ISSN (Online): 2583-8334
(International Peer-Reviewed Refereed Journal)
Volume 4, Issue-2, July to September : 2026
Published by Rangmati Publication **http://www.rangmatipublication.com/**

ગુજરાતનો આર્થિક વિકાસ : માળખાકીય પરિવર્તન, ક્ષેત્રવાર ગતિશીલતા અને સમાવેશી વિકાસના પડકારો

Dr. Mahesh M. Damor

Abstract

ભારતના પ્રાદેશિક આર્થિક વિકાસના પરિપ્રેક્ષ્યમાં ગુજરાતનું સ્થાન વિશિષ્ટ રહ્યું છે. રાજ્યની અર્થવ્યવસ્થાએ કૃષિ અને પરંપરાગત વેપાર આધારિત પ્રવૃત્તિઓમાંથી આગળ વધીને ઉત્પાદન, ઉદ્યોગ, વેપાર, પરિવહન અને વિવિધ સેવાઓને આવરી લેતી બહુમુખી રચના વિકસાવી છે. ગુજરાતના આર્થિક વિકાસનું વિશ્લેષણ માત્ર કુલ રાજ્ય ઘરેલુ ઉત્પાદનના વૃદ્ધિદરથી કરવું પૂરતું નથી; ઉત્પાદનના ક્ષેત્રવાર માળખામાં પરિવર્તન, રોજગારીનું વિતરણ, શ્રમની ઉત્પાદનક્ષમતા, માનવ મૂડી, માળખાકીય સુવિધાઓ, રાજકોષીય સ્થિતિ, પ્રાદેશિક અસમાનતા અને પર્યાવરણીય ટકાઉપણાંને પણ સાથે જોવાની આવશ્યકતા છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસનો મુખ્ય હેતુ ગુજરાતની આર્થિક વિકાસપ્રક્રિયાના વિવિધ પરિમાણોનું વિશ્લેષણ કરવાનો છે. અભ્યાસ માટે મુખ્યત્વે દ્વિતીયક માહિતીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ભારત સરકારના આંકડાશાસ્ત્ર અને કાર્યક્રમ અમલીકરણ મંત્રાલય, ભારતીય રિઝર્વ બેંક, નીતિ આયોગ, ભારત સરકારના આર્થિક સર્વેક્ષણ તથા ગુજરાત સરકાર સંબંધિત સત્તાવાર દસ્તાવેજોને સંદર્ભરૂપે લેવામાં આવ્યા છે. નીતિ આયોગના માર્ચ 2025ના ગુજરાત સંબંધિત અહેવાલ મુજબ 2012-13થી 2021-22 દરમિયાન રાજ્યના વાસ્તવિક કુલ રાજ્ય ઘરેલુ ઉત્પાદનમાં સરેરાશ 8.5 ટકાની વાર્ષિક વૃદ્ધિ નોંધાઈ હતી. 2021-22માં રાજ્યના કુલ રાજ્ય મૂલ્યવર્ધનમાં ઉદ્યોગ ક્ષેત્રનો હિસ્સો 49.3 ટકા, સેવાક્ષેત્રનો 34.7 ટકા અને કૃષિ તથા સંલગ્ન પ્રવૃત્તિઓનો 15.9 ટકા હતો. બીજી તરફ, 2022-23માં રાજ્યની કાર્યરત વસ્તીના 41.8 ટકા લોકો કૃષિ, વન અને મત્સ્યપ્રવૃત્તિઓમાં સંકળાયેલા હતા. આથી રાજ્યના ઉત્પાદન માળખા અને રોજગારી માળખા વચ્ચેનો તફાવત ગુજરાતના આર્થિક વિકાસનું મહત્વપૂર્ણ લક્ષણ બનીને સામે આવે છે.

અભ્યાસના વિશ્લેષણ પરથી જણાય છે કે ગુજરાતની આર્થિક પ્રગતિમાં ઔદ્યોગિકીકરણ, બંદર આધારિત વેપાર, માળખાકીય સુવિધાઓ, ઉદ્યોગસાહસિકતા અને કૃષિ-બજાર જોડાણે મહત્વની ભૂમિકા ભજવી છે. તેમ છતાં આગામી તબક્કામાં આર્થિક વૃદ્ધિને વધુ રોજગારલક્ષી, માનવકેન્દ્રિત, પ્રાદેશિક રીતે સંતુલિત અને પર્યાવરણસંગત બનાવવાની જરૂરિયાત રહેશે. તેથી ગુજરાતના ભાવિ વિકાસ માટે માત્ર ઉત્પાદનના વિસ્તરણ કરતાં ઉત્પાદનક્ષમતા, ગુણવત્તાયુક્ત રોજગારી, માનવ મૂડી, સ્થાનિક મૂલ્યવર્ધન અને ટકાઉ સંસાધન વ્યવસ્થાપન પર વધુ ભાર મૂકવો જરૂરી બને છે.

Key-words : *ગુજરાત, આર્થિક વિકાસ, આર્થિક વૃદ્ધિ, કુલ રાજ્ય ઘરેલુ ઉત્પાદન, કુલ રાજ્ય મૂલ્યવર્ધન, માળખાકીય પરિવર્તન, કૃષિ, ઔદ્યોગિકીકરણ, સેવાક્ષેત્ર, રોજગારી, માનવ મૂડી, સમાવેશી વિકાસ.*

1. પ્રસ્તાવના

આર્થિક વિકાસ એ માત્ર રાષ્ટ્રીય કે રાજ્યની આવકમાં થતો વધારો નથી. અર્થશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ આર્થિક વૃદ્ધિ મુખ્યત્વે ઉત્પાદન અને આવકના વિસ્તરણને દર્શાવે છે, જ્યારે આર્થિક વિકાસની સંકલ્પનામાં ઉત્પાદન વૃદ્ધિ સાથે જીવનધોરણ, રોજગારી, માનવ મૂડી, ઉત્પાદનક્ષમતા, તકનીકી પરિવર્તન, સામાજિક તકો અને સંસાધનોના ટકાઉ ઉપયોગ જેવા પરિમાણોનો સમાવેશ થાય છે. તેથી કોઈ રાજ્યની વિકાસયાત્રાનું મૂલ્યાંકન કરતી વખતે માત્ર કુલ રાજ્ય ઘરેલુ ઉત્પાદનનો વૃદ્ધિદર જોવાને બદલે વિકાસના વિવિધ પરિમાણોનું સંકલિત અધ્યયન કરવું જરૂરી બને છે.

Dr. Mahesh M. Damor, Associate Professor, Economics, Shri C. H. Bhil Government Arts & Commerce College, Naswadi

ગુજરાતના સંદર્ભમાં આ બાબત વિશેષ મહત્વ ધરાવે છે. રાજ્યએ લાંબા સમયગાળામાં કૃષિ આધારિત પ્રવૃત્તિઓની સાથે ઔદ્યોગિક અને સેવાકીય પ્રવૃત્તિઓનો વ્યાપ વધાર્યો છે. નીતિ આયોગના માર્ચ 2025ના અહેવાલ મુજબ 2012-13થી 2021-22 દરમિયાન ગુજરાતના વાસ્તવિક કુલ રાજ્ય ઘરેલુ ઉત્પાદનમાં સરેરાશ 8.5 ટકાની વાર્ષિક વૃદ્ધિ નોંધાઈ હતી. આ સમયગાળામાં ઉત્પાદન ક્ષેત્રની સરેરાશ વૃદ્ધિ 8.8 ટકા, સેવાક્ષેત્રની 6.9 ટકા અને કૃષિ ક્ષેત્રની 6.3 ટકા દર્શાવવામાં આવી છે.

ગુજરાતની અર્થવ્યવસ્થાનું વધુ સૂક્ષ્મ વિશ્લેષણ કરવામાં આવે ત્યારે એક મહત્વપૂર્ણ બાબત ધ્યાન ખેંચે છે. 2021-22માં રાજ્યના કુલ રાજ્ય મૂલ્યવર્ધનમાં ઉદ્યોગનો હિસ્સો 49.3 ટકા હતો, જ્યારે કૃષિ અને સંલગ્ન પ્રવૃત્તિઓનો હિસ્સો 15.9 ટકા હતો. પરંતુ 2022-23માં રાજ્યની કાર્યરત વસ્તીમાં કૃષિ, વન અને મત્સ્યપ્રવૃત્તિઓ સાથે સંકળાયેલા લોકોનો હિસ્સો 41.8 ટકા હતો.

આ તફાવત ગુજરાતના વિકાસને સમજવા માટે મહત્વપૂર્ણ છે. અર્થતંત્રના ઉત્પાદન માળખામાં ઉદ્યોગ અને સેવાઓનું મહત્વ વધ્યું હોવા છતાં રોજગારીનું મોટું પ્રમાણ હજુ પણ કૃષિ સાથે જોડાયેલું છે. આ સ્થિતિ એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરે છે કે રાજ્યમાં ઉત્પાદનક્ષમતા અને રોજગારી વચ્ચેનું સંતુલન કઈ રીતે વધુ સુસંગત બનાવી શકાય.

આ સંશોધનપત્રમાં ગુજરાતના આર્થિક વિકાસને આ જ વ્યાપક પરિપ્રેક્ષ્યમાં સમજવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

2. અભ્યાસની સમસ્યા

ગુજરાતને ભારતના અગ્રણી ઔદ્યોગિક રાજ્યોમાં સ્થાન આપવામાં આવે છે. રાજ્યની ઔદ્યોગિક ક્ષમતા, બંદરો, પરિવહન વ્યવસ્થા, વેપારી પરંપરા અને વિવિધ ઉત્પાદન ક્ષેત્રોએ તેની આર્થિક રચનાને વિશિષ્ટ બનાવવામાં ફાળો આપ્યો છે.

પરંતુ ઊંચી આર્થિક વૃદ્ધિ પોતે જ સર્વાંગી વિકાસની પૂરતી સાબિતી નથી. રાજ્યની ઉત્પાદનક્ષમતા વધતી હોવા છતાં જો રોજગારીની ગુણવત્તા, માનવ મૂડી, પ્રાદેશિક તકો અને આવકના સ્તરમાં સમાન ગતિએ સુધારો ન થાય તો વિકાસની પ્રક્રિયાને વધુ ઊંડાણપૂર્વક સમજવાની જરૂર રહે છે.

ગુજરાતના સંદર્ભમાં ખાસ કરીને ઉત્પાદનના ક્ષેત્રવાર હિસ્સા અને રોજગારીના ક્ષેત્રવાર વિતરણ વચ્ચેનો તફાવત અભ્યાસ માટે મહત્વપૂર્ણ બને છે. આ ઉપરાંત કૃષિની ઉત્પાદનક્ષમતા, નાના અને મધ્યમ ઉદ્યોગોની સ્પર્ધાત્મકતા, કુશળ માનવબળની ઉપલબ્ધતા, શહેરીકરણ, પ્રાદેશિક અસમાનતા અને પર્યાવરણીય દબાણ જેવા પ્રશ્નો પણ રાજ્યના ભાવિ વિકાસ સાથે સંકળાયેલા છે.

આથી પ્રસ્તુત અભ્યાસની મુખ્ય સમસ્યા ગુજરાતની ઝડપી આર્થિક વૃદ્ધિને તેની માળખાકીય, રોજગારલક્ષી, માનવ વિકાસલક્ષી અને ટકાઉ વિકાસની અસરો સાથે સમજવાની છે.

3. સંશોધનના હેતુઓ

પ્રસ્તુત અભ્યાસના મુખ્ય હેતુઓ નીચે મુજબ છે:

1. ગુજરાતના આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયાનું વિશ્લેષણ કરવું. રાખવામાં આવી છે. અંગ્રેજી શબ્દોનો ઉપયોગ જ્યાં જરૂરી હોય ત્યાં જ રાખવામાં આવ્યો છે—ખ ઘરેલુ ઉત્પાદનના આંકડાઓમાં સુધારા થવાની શક્યતા રહે છે. RBIનું રાજ્યવાર હસ્તપુસ્તક રાજ્ય ઘરેલુ ઉત્પાદન, ક્ષેત્રવાર મૂલ્યવર્ધન, રોજગારી, ઉદ્યોગ, માળખાકીય સુવિધાઓ અને રાજકોષીય સૂચ
2. રાજ્યની અર્થવ્યવસ્થામાં થયેલા ક્ષેત્રવાર અને માળખાકીય પરિવર્તનને સમજવું.
3. કૃષિ, ઉદ્યોગ અને સેવાક્ષેત્રની બદલાતી ભૂમિકાનો અભ્યાસ કરવો.
4. ઔદ્યોગિકીકરણ અને માળખાકીય સુવિધાઓ વચ્ચેના સંબંધનું વિશ્લેષણ કરવું.
5. આર્થિક વૃદ્ધિ અને રોજગારીના માળખા વચ્ચેના સંબંધને સમજવો.
6. માનવ મૂડી અને કૌશલ્ય વિકાસના મહત્વનું વિશ્લેષણ કરવું.
7. નાના અને મધ્યમ ઉદ્યોગોની ભૂમિકાની ચર્ચા કરવી.

8. પ્રાદેશિક રીતે સંતુલિત વિકાસના પડકારોને ઓળખવા.

9. આર્થિક વિકાસ અને પર્યાવરણીય ટકાઉપણાં વચ્ચેના સંબંધનું વિશ્લેષણ કરવું.

10. ગુજરાતના ભાવિ આર્થિક વિકાસ માટે સંશોધન આધારિત સૂચનો રજૂ કરવા.

4. સંશોધન પદ્ધતિ

પ્રસ્તુત સંશોધન મુખ્યત્વે દ્વિતીયક માહિતી પર આધારિત છે. સંશોધન માટે સત્તાવાર સરકારી અને સંસ્થાકીય સ્ત્રોતોને પ્રાથમિકતા આપવામાં આવી છે. ભારત સરકારના આંકડાશાસ્ત્ર અને કાર્યક્રમ અમલીકરણ મંત્રાલય, ભારતીય રિઝર્વ બેંક, નીતિ આયોગ, ભારત સરકારના આર્થિક સર્વેક્ષણ તથા ગુજરાત સરકારના સંબંધિત દસ્તાવેજોમાંથી ઉપલબ્ધ માહિતીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

ભારતીય રિઝર્વ બેંકનું *Handbook of Statistics on Indian States* રાજ્યવાર સામાજિક-આર્થિક માહિતી, રાજ્ય ઘરેલુ ઉત્પાદન, કૃષિ, ઉદ્યોગ, માળખાકીય સુવિધાઓ, બેંકિંગ અને રાજકોષીય ક્ષેત્ર સંબંધિત વિવિધ સૂચકાંકો પૂરા પાડે છે. આ હસ્તપુસ્તકમાં કુલ રાજ્ય ઘરેલુ ઉત્પાદન, વ્યક્તિદીઠ નેટ રાજ્ય ઘરેલુ ઉત્પાદન તથા આર્થિક પ્રવૃત્તિ પ્રમાણે રાજ્ય મૂલ્યવર્ધનની શ્રેણીઓ ઉપલબ્ધ છે.

આ અભ્યાસમાં ઉપલબ્ધ આંકડાઓનું મુખ્યત્વે વર્ણનાત્મક અને વિશ્લેષણાત્મક અર્થઘટન કરવામાં આવ્યું છે. ચાલુ ભાવ અને સ્થિર ભાવના આંકડાઓ વચ્ચેનો તફાવત ધ્યાનમાં રાખવામાં આવ્યો છે. વૃદ્ધિદર અંગે ચર્ચા કરતી વખતે વાસ્તવિક વૃદ્ધિ અને ભાવવધારા દ્વારા થતી નાણાકીય વૃદ્ધિ વચ્ચે ભેદ જાળવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

5. ગુજરાતના આર્થિક વિકાસની ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિ

ગુજરાતની આર્થિક રચનાને સમજવા માટે તેના ભૂગોળ, વેપારી પરંપરા અને ઐતિહાસિક ઉત્પાદન પદ્ધતિઓને ધ્યાનમાં લેવી જરૂરી છે. અરબી સમુદ્રના કિનારે આવેલું સ્થાન ગુજરાતને દરિયાઈ વેપાર માટે સ્વાભાવિક અનુકૂળતા આપે છે. આંતરિક બજારો, વેપારી સમુદાયો અને બંદરો વચ્ચેના સંબંધોએ રાજ્યની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓને ઐતિહાસિક રીતે વિશિષ્ટ સ્વરૂપ આપ્યું છે.

આધુનિક કાળમાં અમદાવાદનો કાપડ ઉદ્યોગ ગુજરાતના ઔદ્યોગિક વિકાસના પ્રારંભિક મહત્વના કેન્દ્રોમાંનો એક બન્યો. સમય જતાં રાજ્યમાં કાપડ ઉપરાંત રસાયણ, પેટ્રોરસાયણ, ઔષધિ, ઇજનેરી, સિરામિક, વાહન, ધાતુ અને ખાદ્યપ્રક્રિયા જેવા વિવિધ ઉદ્યોગોનો વિકાસ થયો.

ગુજરાત રાજ્યની રચના પછી ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે સંસ્થાકીય માળખું મજબૂત બન્યું. ઔદ્યોગિક વસાહતો, વીજળી, માર્ગો, બંદરો અને અન્ય માળખાકીય સુવિધાઓના વિકાસે ઉત્પાદન અને બજાર વચ્ચેનું જોડાણ વધુ સુગમ બનાવ્યું.

આ રીતે ગુજરાતની આર્થિક વિકાસયાત્રા કૃષિ અને વેપારથી શરૂ થઈને ઔદ્યોગિકીકરણ અને ત્યારબાદ વિવિધ સેવાકીય પ્રવૃત્તિઓના વિસ્તરણ સુધી પહોંચી છે.

6. ગુજરાતની આર્થિક વૃદ્ધિ: આંકડાકીય પરિપ્રેક્ષ્ય

ગુજરાતની આર્થિક વૃદ્ધિનું પરિમાણાત્મક મૂલ્યાંકન કરવા માટે કુલ રાજ્ય ઘરેલુ ઉત્પાદન મહત્વપૂર્ણ સૂચક છે. જોકે તેના અર્થઘટનમાં સ્થિર ભાવ અને ચાલુ ભાવ વચ્ચેનો ભેદ જાળવવો આવશ્યક છે.

નીતિ આયોગના માર્ચ 2025ના ગુજરાત અહેવાલ મુજબ 2012-13થી 2021-22 દરમિયાન રાજ્યના વાસ્તવિક કુલ રાજ્ય ઘરેલુ ઉત્પાદનમાં સરેરાશ 8.5 ટકાની વાર્ષિક વૃદ્ધિ નોંધાઈ હતી. આ આંકડો ગુજરાતની ઉત્પાદન ક્ષમતામાં થયેલા વિસ્તરણનું મહત્વપૂર્ણ સૂચક છે.

RBIના રાજ્યવાર આંકડાકીય હસ્તપુસ્તકમાં ગુજરાત સહિત તમામ રાજ્યો માટે કુલ રાજ્ય ઘરેલુ ઉત્પાદન અને વ્યક્તિદીઠ નેટ રાજ્ય ઘરેલુ ઉત્પાદનની ચાલુ તથા સ્થિર ભાવ આધારિત શ્રેણીઓ ઉપલબ્ધ છે. તેથી ગુજરાતના લાંબા ગાળાના આર્થિક વિકાસના અભ્યાસમાં માત્ર એક વર્ષની માહિતી કરતાં સમયશ્રેણી આધારિત અભિગમ વધુ યોગ્ય છે.

અહીં એ નોંધવું જરૂરી છે કે રાજ્ય ઘરેલુ ઉત્પાદનના આંકડાઓમાં સમયાંતરે સુધારા થઈ શકે છે. તેથી સંશોધનપત્રના અંતિમ પ્રકાશન સમયે નવીનતમ સત્તાવાર શ્રેણીનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

7. ગુજરાતની અર્થવ્યવસ્થાનું ક્ષેત્રવાર માળખું

ગુજરાતની અર્થવ્યવસ્થામાં કૃષિ, ઉદ્યોગ અને સેવાઓ—ત્રણેય ક્ષેત્રોનું મહત્વ છે; જોકે કુલ ઉત્પાદનમૂલ્યમાં તેમનું પ્રમાણ સમાન નથી.

નીતિ આયોગના અહેવાલ મુજબ 2021-22માં ગુજરાતના કુલ રાજ્ય મૂલ્યવર્ધનમાં ઉદ્યોગનો હિસ્સો 49.3 ટકા હતો. સેવાક્ષેત્રનો હિસ્સો 34.7 ટકા અને કૃષિ તથા સંલગ્ન પ્રવૃત્તિઓનો હિસ્સો 15.9 ટકા હતો.

આ આંકડાઓ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે રાજ્યની અર્થવ્યવસ્થા ઉત્પાદનની દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર રીતે ઔદ્યોગિક છે. પરંતુ રોજગારીના ક્ષેત્રવાર વિતરણનું ચિત્ર જુદું છે. 2022-23માં કાર્યરત વસ્તીના 41.8 ટકા લોકો કૃષિ, વન અને મત્સ્યપ્રવૃત્તિઓમાં સંકળાયેલા હતા.

આ તફાવતને માત્ર અસમાનતા તરીકે જોવાને બદલે તેને ઉત્પાદનક્ષમતાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં સમજવો વધુ યોગ્ય છે. જે ક્ષેત્રમાં કાર્યરત વસ્તીનો મોટો હિસ્સો હોય ત્યાં વ્યક્તિદીઠ ઉત્પાદનક્ષમતા અને આવકમાં વધારો થાય તો સમગ્ર અર્થતંત્રની આવક અને કલ્યાણમાં સુધારો થઈ શકે છે.

8. કૃષિ ક્ષેત્રનું સ્થાન

ગુજરાતના આર્થિક વિકાસમાં કૃષિનું મહત્વ હજુ પણ નોંધપાત્ર છે. ખાસ કરીને ગ્રામ્ય રોજગારી અને આવકના સંદર્ભમાં કૃષિ અનેક પરિવારો માટે મહત્વપૂર્ણ આજીવિકા આધાર છે.

રાજ્યમાં કૃષિ વિકાસ એકરૂપ નથી. વરસાદ, જમીનનો પ્રકાર, સિંચાઈ, પાકની પસંદગી અને બજારની ઉપલબ્ધતા પ્રમાણે વિવિધ વિસ્તારોમાં કૃષિનું સ્વરૂપ બદલાય છે.

આથી કૃષિ વિકાસ માટે માત્ર ઉત્પાદન વધારવું પૂરતું નથી. ઉત્પાદન પછીનું સંચાલન, સંગ્રહ, પ્રક્રિયા, પરિવહન, બજાર જોડાણ અને મૂલ્યવર્ધન પણ મહત્વપૂર્ણ છે.

કૃષિ અને ઉદ્યોગ વચ્ચેના સંબંધને અહીં વિશેષ મહત્વ મળે છે. કપાસ અને કાપડ, તેલીબિયાં અને ખાદ્યતેલ, કૃષિ પેદાશો અને ખાદ્યપ્રક્રિયા જેવી ઉત્પાદનશૃંખલાઓ કૃષિને ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિ સાથે જોડે છે.

આ પ્રકારનું જોડાણ કૃષિ આધારિત અર્થતંત્રને વધુ મૂલ્યવર્ધિત પ્રવૃત્તિઓ તરફ લઈ જઈ શકે છે.

9. ઔદ્યોગિકીકરણ અને ઉત્પાદન ક્ષેત્ર

ગુજરાતની આર્થિક ઓળખમાં ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રનું સ્થાન વિશેષ છે. રાજ્યમાં વિવિધ પ્રકારના ઉત્પાદન ઉદ્યોગો વિકસ્યા છે અને તેમની પાછળ ઔદ્યોગિક માળખું, બજાર સુધીની પહોંચ, પરિવહન અને વેપાર સંબંધિત સુવિધાઓનો ફાળો રહ્યો છે.

નીતિ આયોગના અહેવાલ મુજબ 2013-14થી 2022-23 દરમિયાન ગુજરાતના ઉત્પાદન ક્ષેત્રે સરેરાશ 8.8 ટકાની વાર્ષિક વૃદ્ધિ નોંધાવી હતી.

ઉદ્યોગ ક્ષેત્રની વૃદ્ધિને સમજતી વખતે મોટા ઉદ્યોગો ઉપરાંત નાના અને મધ્યમ ઉદ્યોગોની ભૂમિકા પણ ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ. મોટા ઉદ્યોગોની આસપાસ સહાયક એકમો વિકસે ત્યારે સ્થાનિક પુરવઠા શૃંખલા મજબૂત બની શકે છે.

પરંતુ ઔદ્યોગિક વૃદ્ધિનો આગામી તબક્કો માત્ર વધુ ઉત્પાદન ક્ષમતા ઊભી કરવામાં નહીં, પરંતુ તકનીકી સુધારણા, ગુણવત્તા, સંશોધન, ઊર્જા કાર્યક્ષમતા અને કુશળ માનવબળના વિકાસમાં પણ રહેલો છે.

10. નાના અને મધ્યમ ઉદ્યોગો

નાના અને મધ્યમ ઉદ્યોગો રાજ્યની ઔદ્યોગિક વ્યવસ્થામાં રોજગારી, સ્થાનિક ઉદ્યોગસાહસિકતા અને સહાયક ઉત્પાદન માટે મહત્વપૂર્ણ છે. RBIના રાજ્યવાર આંકડાકીય હસ્તપુસ્તકમાં નાના અને મધ્યમ પાયાના ઉદ્યોગોની સંખ્યા, રોકાણ, ઉત્પાદન અને રોજગારી સંબંધિત રાજ્યવાર આંકડાઓ માટે અલગ શ્રેણીઓ ઉપલબ્ધ છે.

આ ક્ષેત્ર સામે નાણાંકીય સગવડ, તકનીકી આધુનિકીકરણ, ગુણવત્તા ધોરણો, બજાર સુધી પહોંચ અને કુશળ શ્રમની ઉપલબ્ધતા જેવા પડકારો રહી શકે છે. મોટા ઔદ્યોગિક એકમો સાથે નાના અને મધ્યમ એકમોનું અસરકારક જોડાણ સ્થાપિત થાય તો સ્થાનિક ઉત્પાદનક્ષમતા અને બજારક્ષમતા વધારવાની શક્યતા રહે છે. આ માટે તકનીકી સહાય, નાણાંકીય સુલભતા અને બજાર માહિતી જેવી બાબતો મહત્વપૂર્ણ છે.

11. બંદરો અને વેપાર

ગુજરાતની દરિયાઈ ભૌગોલિક સ્થિતિ તેના આર્થિક વિકાસનું મહત્વપૂર્ણ પરિમાણ છે. બંદરો દ્વારા માલસામાનના પરિવહનને સુવિધા મળવાથી આયાત-નિકાસ પ્રવૃત્તિઓ ઉપરાંત પરિવહન, સંગ્રહ, વીમા, નાણાંકીય વ્યવહાર અને જથ્થાબંધ વેપાર જેવી સહાયક પ્રવૃત્તિઓને પણ વેગ મળે છે.

બંદર આધારિત આર્થિક વિકાસને તેથી માત્ર બંદરની કામગીરી સુધી મર્યાદિત રાખી શકાય નહીં. બંદર, માર્ગ, રેલવે, ઔદ્યોગિક વિસ્તાર અને બજાર વચ્ચેનું જોડાણ જેટલું અસરકારક હોય તેટલું ઉત્પાદન અને વેપારનું કુલ ખર્ચ માળખું વધુ કાર્યક્ષમ બની શકે છે. ગુજરાતના ઔદ્યોગિક વિકાસમાં આ ભૌગોલિક અને માળખાકીય લાભનું મહત્વ વિશેષ છે.

12. સેવાક્ષેત્રનો વિકાસ

ગુજરાતની અર્થવ્યવસ્થામાં સેવાક્ષેત્રનું સ્થાન સતત મહત્વપૂર્ણ બન્યું છે. 2021-22માં રાજ્યના કુલ રાજ્ય મૂલ્યવર્ધનમાં સેવાક્ષેત્રનો હિસ્સો 34.7 ટકા હતો. 2013-14થી 2022-23 દરમિયાન સેવાક્ષેત્રે સરેરાશ 6.9 ટકાની વાર્ષિક વૃદ્ધિ નોંધાવી હતી.

વેપાર, પરિવહન, નાણાંકીય પ્રવૃત્તિઓ, સંચાર, શિક્ષણ, આરોગ્ય, વ્યવસાયિક સેવાઓ અને અન્ય સેવાઓ રાજ્યની આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં યોગદાન આપે છે.

ઉદ્યોગ અને સેવાક્ષેત્ર વચ્ચે પરસ્પર નિર્ભરતા જોવા મળે છે. ઉદ્યોગ માટે પરિવહન, નાણાંકીય વ્યવહાર, વીમા, જાળવણી, માહિતીપ્રૌદ્યોગિકી અને વ્યવસાયિક સેવાઓ જરૂરી છે. બીજી તરફ ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિના વિસ્તરણથી આ સેવાઓની માંગ પણ વધે છે.

આથી સેવાક્ષેત્રને ઉદ્યોગથી અલગ એકમ તરીકે નહીં પરંતુ સમગ્ર ઉત્પાદન વ્યવસ્થાના પૂરક ક્ષેત્ર તરીકે જોવું વધુ યોગ્ય છે.

13. રોજગારી અને શ્રમ ઉત્પાદનક્ષમતા

ગુજરાતના આર્થિક વિકાસનું એક મહત્વપૂર્ણ પરિમાણ રોજગારીનું ક્ષેત્રવાર વિતરણ છે. 2022-23માં રાજ્યની કાર્યરત વસ્તીના 41.8 ટકા લોકો કૃષિ, વન અને મત્સ્યપ્રવૃત્તિઓમાં, 23.8 ટકા ઉત્પાદન ક્ષેત્રમાં, 7.1 ટકા બાંધકામ ક્ષેત્રમાં અને 26.4 ટકા સેવાક્ષેત્રમાં કાર્યરત હતા.

આ આંકડાઓનું અર્થઘટન કરતી વખતે એ ધ્યાનમાં લેવું જરૂરી છે કે ઉત્પાદન ક્ષેત્રનો કુલ રાજ્ય મૂલ્યવર્ધનમાં હિસ્સો કૃષિની સરખામણીએ ઘણો ઊંચો છે, જ્યારે કૃષિમાં કાર્યરત લોકોનો હિસ્સો મોટો છે.

આ સ્થિતિ શ્રમ ઉત્પાદનક્ષમતાના પ્રશ્નને કેન્દ્રસ્થાને લાવે છે. એક જ શ્રમિક દ્વારા સર્જાતું સરેરાશ મૂલ્ય ક્ષેત્ર પ્રમાણે જુદું હોઈ શકે છે. તેથી રોજગારીને એક ક્ષેત્રમાંથી બીજા ક્ષેત્રમાં ખસેડવાની પ્રક્રિયા ત્યારે જ અર્થપૂર્ણ બને જ્યારે નવી પ્રવૃત્તિમાં વધુ ઉત્પાદનક્ષમ અને ગુણવત્તાયુક્ત રોજગારી ઉપલબ્ધ થાય. ગુજરાતના ભાવિ વિકાસ માટે આર્થિક વૃદ્ધિને રોજગારી સર્જન સાથે વધુ ગાઢ રીતે જોડવાની જરૂરિયાત આથી સ્પષ્ટ થાય છે.

14. માનવ મૂડી અને શિક્ષણ

આધુનિક અર્થવ્યવસ્થામાં માનવ મૂડી ઉત્પાદનક્ષમતાનું મુખ્ય સાધન બની છે. ઔદ્યોગિકીકરણમાં તકનીકી જ્ઞાન, વ્યવસાયલક્ષી કૌશલ્ય અને સતત નવી કુશળતા પ્રાપ્ત કરવાની ક્ષમતા જરૂરી બને છે.

નીતિ આયોગના ગુજરાત અહેવાલ મુજબ 2021માં ઉચ્ચ શિક્ષણમાં કુલ નોંધણી ગુણોત્તર 22.2 ટકા હતો અને અહેવાલમાં તે રાષ્ટ્રીય સરેરાશ કરતાં નીચું દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

આ સંદર્ભમાં માત્ર ઉચ્ચ શિક્ષણની સંખ્યાત્મક વૃદ્ધિ પૂરતી નથી. શિક્ષણની ગુણવત્તા, અભ્યાસક્રમની પ્રાસંગિકતા, ઉદ્યોગ સાથેનું જોડાણ અને વ્યવસાયલક્ષી તાલીમને પણ સમાન મહત્વ આપવું જરૂરી છે.

જો ગુજરાતને ઊંચા મૂલ્યવર્ધનવાળા ઉદ્યોગો અને જ્ઞાન આધારિત સેવાઓ તરફ આગળ વધવું હોય તો માનવ મૂડીમાં ગુણવત્તાયુક્ત રોકાણ અનિવાર્ય બનશે.

15. માળખાકીય સુવિધાઓ અને આર્થિક વિકાસ

માર્ગ, રેલવે, વીજળી, બંદરો, સંચાર અને અન્ય ભૌતિક સુવિધાઓ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ માટે આધારરૂપ માળખું ઊભું કરે છે.

માળખાકીય સુવિધાનો આર્થિક વિકાસ પરનો પ્રભાવ માત્ર પરિવહન ખર્ચમાં ઘટાડા સુધી મર્યાદિત નથી. વિશ્વસનીય વીજળી, કાર્યક્ષમ પરિવહન અને સારો સંચાર ઉત્પાદનના સમય, બજાર સુધી પહોંચ અને રોકાણના નિર્ણયોને પણ અસર કરી શકે છે.

RBIના રાજ્યવાર આંકડાકીય હસ્તપુસ્તકમાં વીજળી ઉપલબ્ધતા, રાષ્ટ્રીય ધોરીમાર્ગો, રાજ્ય ધોરીમાર્ગો, રસ્તાઓ, રેલવે માર્ગ અને પુન:પ્રાપ્ય ઊર્જા ક્ષમતા સહિત અનેક માળખાકીય સૂચકાંકોનો સમાવેશ થાય છે.

ગુજરાત માટે આગામી તબક્કામાં નવી માળખાકીય સુવિધાઓ ઊભી કરવાની સાથે ઉપલબ્ધ સુવિધાઓની ગુણવત્તા, જાળવણી અને વિવિધ પરિવહન માધ્યમો વચ્ચેનું સંકલન પણ મહત્વપૂર્ણ રહેશે.

16. રાજકોષીય સ્થિતિ

રાજ્યના આર્થિક વિકાસમાં રાજકોષીય વ્યવસ્થાની ભૂમિકા મહત્વપૂર્ણ છે. જાહેર આવક અને જાહેર ખર્ચની રચના રાજ્યની વિકાસક્ષમતા તથા નાણાકીય સ્થિરતા બંનેને અસર કરે છે.

નીતિ આયોગના માર્ચ 2025ના અહેવાલ મુજબ 2022-23માં ગુજરાતનો દેવું-કુલ રાજ્ય ઘરેલુ ઉત્પાદન ગુણોત્તર 18.6 ટકા હતો. તે જ વર્ષે રાજકોષીય ખાધ 1.5 ટકા અને પ્રાથમિક ખાધ 0.3 ટકા જેટલી હતી. અહેવાલમાં 2022-23 માટે 0.3 ટકા જેટલી મહેસૂલી જમાવટ પણ દર્શાવવામાં આવી છે.

આ આંકડાઓ 2022-23ની રાજકોષીય સ્થિતિ દર્શાવે છે; તેમને વર્તમાન નાણાકીય વર્ષની સ્થિતિ તરીકે રજૂ કરવી યોગ્ય નથી. તેમ છતાં, તેઓ રાજ્યની જાહેર નાણાકીય વ્યવસ્થાના અભ્યાસ માટે મહત્વપૂર્ણ આધાર પૂરો પાડે છે.

જાહેર ખર્ચમાં માનવ મૂડી અને ભૌતિક મૂડી સર્જતા ખર્ચનું મહત્વ વિશેષ છે. જોકે રાજકોષીય શિસ્ત અને વિકાસલક્ષી ખર્ચ વચ્ચે યોગ્ય સંતુલન જાળવવું પણ આવશ્યક છે.

17. પ્રાદેશિક સંતુલન અને સમાવેશી વિકાસ

ગુજરાતની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ સમગ્ર રાજ્યમાં સમાન પ્રમાણમાં વિતરિત નથી. મોટા શહેરી અને ઔદ્યોગિક કેન્દ્રોમાં ઉત્પાદન તથા સેવાકીય પ્રવૃત્તિઓનું પ્રમાણ વધુ જોવા મળે છે, જ્યારે ગ્રામ્ય અને આદિવાસી વિસ્તારોમાં કૃષિ, વન આધારિત પ્રવૃત્તિઓ અને સ્થાનિક આજીવિકા સાધનોનું મહત્વ વધુ રહે છે.

આર્થિક વિકાસને સમાવેશી બનાવવા માટે રાજ્યની વિવિધ પ્રાદેશિક અર્થવ્યવસ્થાઓની વિશિષ્ટતાઓને ધ્યાનમાં લેવી જરૂરી છે.

ગ્રામ્ય અને આદિવાસી વિસ્તારોમાં સ્થાનિક સંસાધનો આધારિત ઉદ્યોગસાહસિકતા, કૃષિ-પ્રક્રિયા, બાગાયત, વનપેદાશ આધારિત પ્રવૃત્તિઓ, હસ્તકલા અને નાના ઉદ્યોગોને બજાર સાથે જોડવાથી સ્થાનિક મૂલ્યવર્ધન વધારી શકાય છે.

આ પ્રક્રિયામાં સ્થાનિક સમુદાયોની ભાગીદારી, કાયદેસર હકો, પર્યાવરણીય સંતુલન અને સામાજિક માળખાને પૂરતું મહત્વ આપવું જરૂરી છે.

18. પર્યાવરણ અને ટકાઉ આર્થિક વિકાસ

ઔદ્યોગિકીકરણ અને શહેરીકરણ આર્થિક વૃદ્ધિના મહત્વપૂર્ણ આધાર છે, પરંતુ તે કુદરતી સંસાધનો પર દબાણ પણ ઊભું કરી શકે છે. પાણી, જમીન, ઊર્જા અને હવાની ગુણવત્તા જેવા પ્રશ્નો ઔદ્યોગિક વિકાસ સાથે જોડાયેલા છે.

ગુજરાતમાં વિવિધ પ્રકારના ઔદ્યોગિક સમૂહો હોવાથી ઔદ્યોગિક કચરા, પાણીના ઉપયોગ, ઊર્જા કાર્યક્ષમતા અને પ્રદૂષણ નિયંત્રણને વિકાસની ચર્ચાનો અભિન્ન ભાગ બનાવવો જરૂરી છે.

ભારત સરકારના આર્થિક સર્વેક્ષણ 2025-26માં પર્યાવરણ અને હવામાન પરિવર્તનને આર્થિક વિકાસના મુખ્ય ક્ષેત્રોમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

ટકાઉ વિકાસનો અર્થ ઔદ્યોગિક વૃદ્ધિને રોકવાનો નથી; પરંતુ ઉત્પાદનની એવી પદ્ધતિ વિકસાવવી છે જેમાં સંસાધનોનો વધુ કાર્યક્ષમ ઉપયોગ થાય, કચરો ઘટે અને પર્યાવરણીય નુકસાનને નિયંત્રિત કરી શકાય.

19. ગુજરાતના આર્થિક વિકાસની આંતરિક ગતિશીલતા

ગુજરાતની અર્થવ્યવસ્થાને કૃષિ, ઉદ્યોગ અને સેવાઓના અલગ-અલગ ક્ષેત્રોના સરવાળા તરીકે જોવાને બદલે પરસ્પર જોડાયેલી વ્યવસ્થા તરીકે જોવી વધુ યોગ્ય છે.

કૃષિ કાચો માલ પૂરો પાડે છે; ઉદ્યોગ તેનું પ્રક્રિયાકરણ અને મૂલ્યવર્ધન કરે છે; પરિવહન અને બંદરો તેને બજાર સુધી પહોંચાડે છે; જ્યારે નાણાંકીય, વીમા, વેપાર અને વ્યવસાયિક સેવાઓ સમગ્ર ઉત્પાદન વ્યવસ્થાને આધાર આપે છે.

આ આંતરસંબંધો મજબૂત બને ત્યારે એક ક્ષેત્રનો વિકાસ બીજા ક્ષેત્રમાં માંગ ઊભી કરે છે. તેથી ગુજરાતની વિકાસની સંભાવનાઓનું મૂલ્યાંકન ક્ષેત્રવાર વૃદ્ધિ સાથે ક્ષેત્રો વચ્ચેના જોડાણોના આધારે પણ કરવું જોઈએ.

આ દૃષ્ટિએ રાજ્યની આર્થિક નીતિ માટે સ્થાનિક ઉત્પાદનથી મૂલ્યવર્ધન, મૂલ્યવર્ધનથી બજાર અને બજારથી રોજગારી સુધીની સમગ્ર પ્રક્રિયાને એકસાથે જોવાની જરૂરિયાત ઊભી થાય છે.

20. ચર્ચા

ગુજરાતની આર્થિક વિકાસયાત્રાના ઉપલબ્ધ આંકડાઓ પરથી બે બાબતો ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. પ્રથમ, રાજ્યએ લાંબા ગાળે નોંધપાત્ર આર્થિક વૃદ્ધિ હાંસલ કરી છે. બીજું, ઉત્પાદન અને રોજગારીના ક્ષેત્રવાર માળખા વચ્ચે હજી પણ તફાવત જોવા મળે છે.

2012-13થી 2021-22 દરમિયાન 8.5 ટકાની સરેરાશ વાસ્તવિક GSDP વૃદ્ધિ રાજ્યની મજબૂત આર્થિક ગતિ દર્શાવે છે. બીજી તરફ, 2022-23માં કાર્યરત વસ્તીના 41.8 ટકા લોકો કૃષિ, વન અને મત્સ્યપ્રવૃત્તિઓમાં સંકળાયેલા હતા.

આથી રાજ્યના વિકાસની આગામી કડી માત્ર ઉદ્યોગના વિસ્તરણમાં નહીં પરંતુ ઉત્પાદક રોજગારીના વિસ્તરણમાં રહેલી છે.

કૃષિમાંથી શ્રમ અન્ય ક્ષેત્રોમાં ખસે ત્યારે નવી રોજગારી પૂરતી સંખ્યામાં હોવી ઉપરાંત તેની ગુણવત્તા, આવક અને સ્થિરતા પણ મહત્વપૂર્ણ છે. તે જ રીતે ઉદ્યોગમાં રોકાણ વધે ત્યારે સ્થાનિક માનવબળ, નાના ઉદ્યોગો અને સ્થાનિક પુરવઠા શૃંખલાને તેનો કેટલો લાભ મળે છે તે પણ વિકાસના પરિણામોનું મહત્વપૂર્ણ પરિમાણ છે.

આથી ગુજરાત માટે આર્થિક વૃદ્ધિની ગુણવત્તા સમજવા માટે કુલ ઉત્પાદનના આંકડાઓ સાથે શ્રમ ઉત્પાદનક્ષમતા, રોજગારી, માનવ મૂડી અને પ્રાદેશિક વિકાસના સૂચકાંકોનું સંયુક્ત વિશ્લેષણ કરવું જરૂરી છે.

21. મુખ્ય તારણો

અભ્યાસના આધારે નીચેના તારણો પ્રાપ્ત થાય છે:

1. ગુજરાતની અર્થવ્યવસ્થાએ લાંબા ગાળામાં નોંધપાત્ર આર્થિક વૃદ્ધિ નોંધાવી છે.
2. રાજ્યની ઉત્પાદન રચનામાં ઉદ્યોગનું સ્થાન વિશેષ મજબૂત છે.
3. સેવાક્ષેત્ર રાજ્યના કુલ મૂલ્યવર્ધનમાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપે છે.
4. કૃષિનું ઉત્પાદનમૂલ્યમાં સાપેક્ષ સ્થાન ઘટ્યું હોવા છતાં રોજગારીમાં તેનું મહત્વ હજુ નોંધપાત્ર છે.

5. ઉત્પાદન અને રોજગારીના ક્ષેત્રવાર વિતરણ વચ્ચેનો તફાવત શ્રમ ઉત્પાદનક્ષમતાના અભ્યાસને મહત્વપૂર્ણ બનાવે છે.
6. ગુજરાતના ઔદ્યોગિક વિકાસમાં માળખાકીય સુવિધાઓ અને બજાર જોડાણનું મહત્વ રહ્યું છે.
7. નાના અને મધ્યમ ઉદ્યોગો સ્થાનિક ઉદ્યોગસાહસિકતા અને ઔદ્યોગિક પુરવઠા વ્યવસ્થામાં મહત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે.
8. માનવ મૂડી અને કુશળતા વિકાસ ભાવિ આર્થિક વિકાસના મુખ્ય આધાર બની શકે છે.
9. પ્રાદેશિક રીતે સંતુલિત વિકાસ માટે ગ્રામ્ય અને આદિવાસી વિસ્તારોમાં સ્થાનિક આર્થિક ક્ષમતાને મજબૂત કરવાની જરૂર છે.
10. પર્યાવરણીય ટકાઉપણું હવે આર્થિક વિકાસથી અલગ વિષય નથી, પરંતુ વિકાસની ગુણવત્તાનું મહત્વપૂર્ણ પરિમાણ છે.

22. નીતિગત સૂચનો

22.1 કૃષિમાં મૂલ્યવર્ધન

કૃષિ ઉત્પાદન વધારવાની સાથે સંગ્રહ, પ્રક્રિયા, પેકેજિંગ, પરિવહન અને બજાર વ્યવસ્થાને મજબૂત બનાવવાની જરૂર છે. આનાથી કૃષિ ઉત્પાદન અને અંતિમ ગ્રાહક વચ્ચેનું મૂલ્યવર્ધન વધારી શકાય.

22.2 રોજગારલક્ષી ઔદ્યોગિક વિકાસ

ઔદ્યોગિક વિકાસનું મૂલ્યાંકન માત્ર મૂડીરોકાણ અને ઉત્પાદનના આધારે ન કરતાં રોજગારી સર્જન, સ્થાનિક પુરવઠા શૃંખલા અને શ્રમ ઉત્પાદનક્ષમતાના આધારે પણ કરવું યોગ્ય રહેશે.

22.3 નાના અને મધ્યમ ઉદ્યોગોનું આધુનિકીકરણ

નાના અને મધ્યમ ઉદ્યોગોને નાણાંકીય સગવડ, તકનીકી સુધારણા, ગુણવત્તા ધોરણો, ડિજિટલ વ્યવહાર અને બજાર માહિતી ઉપલબ્ધ કરાવવી જરૂરી છે.

22.4 માનવ મૂડીમાં રોકાણ

ઉચ્ચ શિક્ષણ, વ્યવસાયલક્ષી શિક્ષણ અને કૌશલ્ય વિકાસને ઉદ્યોગની બદલાતી જરૂરિયાતો સાથે વધુ નજીકથી જોડવાની જરૂર છે.

22.5 પ્રાદેશિક સંતુલન

ઔદ્યોગિક અને સેવાકીય પ્રવૃત્તિઓનું વિસ્તરણ માત્ર મોટા શહેરી કેન્દ્રો પૂરતું ન રહે તે માટે ગ્રામ્ય તથા ઓછા વિકસિત વિસ્તારોની સ્થાનિક આર્થિક સંભાવનાઓને પ્રોત્સાહિત કરવી જરૂરી છે.

22.6 ટકાઉ ઔદ્યોગિકીકરણ

પાણીનો કાર્યક્ષમ ઉપયોગ, પુનઃચક્રિકરણ, ઊર્જા કાર્યક્ષમતા, સ્વચ્છ ઉત્પાદન પદ્ધતિ અને કચરા વ્યવસ્થાપનને ઔદ્યોગિક વિકાસની પ્રક્રિયામાં વધુ અસરકારક રીતે જોડવાની જરૂર છે.

22.7 આંકડા આધારિત નીતિનિર્માણ

રાજ્યના આર્થિક વિકાસનું મૂલ્યાંકન માત્ર GSDP વૃદ્ધિદરથી ન કરતાં વ્યક્તિદીઠ આવક, રોજગારી, શ્રમ ઉત્પાદનક્ષમતા, શિક્ષણ, આરોગ્ય, પ્રાદેશિક અસમાનતા અને પર્યાવરણીય સૂચકાંકોના સંયોજનથી કરવું વધુ યોગ્ય રહેશે.

23. સંશોધનની મર્યાદાઓ

આ અભ્યાસ મુખ્યત્વે દ્વિતીયક માહિતી પર આધારિત છે. તેથી તેમાં પ્રાથમિક ક્ષેત્રસર્વેક્ષણ અથવા ઘરગથ્થુ સ્તરે એકત્રિત કરાયેલા મૂળભૂત આંકડાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો નથી.

રાજ્ય ઘરેલુ ઉત્પાદનના આંકડાઓમાં સમયાંતરે સુધારા થઈ શકે છે. તેથી વિવિધ પ્રકાશનોમાંથી લેવામાં આવેલા આંકડાઓ વચ્ચે નાના ફેરફારો શક્ય છે. આ અભ્યાસમાં સત્તાવાર સ્ત્રોતોમાં ઉપલબ્ધ શ્રેણીઓને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે.

રોજગારીના આંકડાઓ માટે વપરાતા સમયગાળા અને વ્યાખ્યાઓમાં પણ તફાવત હોઈ શકે છે. તેથી વિવિધ સ્ત્રોતોના આંકડાઓની સીધી સરખામણી કરતી વખતે પદ્ધતિશાસ્ત્રીય સાવચેતી જરૂરી છે.

આ ઉપરાંત રાજ્યસ્તરીય અભ્યાસ હોવાથી જિલ્લા સ્તરે આર્થિક વિકાસમાં રહેલા તફાવતોનું વિસ્તૃત પરિમાણાત્મક વિશ્લેષણ આ સંશોધનના વ્યાપમાં સમાવાયેલું નથી.

24. ઉપસંહાર

ગુજરાતનો આર્થિક વિકાસ એકરેખીય પ્રક્રિયાનું પરિણામ નથી. તેના પાયામાં કૃષિ, વેપાર, ઉદ્યોગ, બંદરો, પરિવહન, સેવાઓ, માનવ મૂડી અને જાહેર માળખાકીય રોકાણ જેવા અનેક પરિબળોની પરસ્પર ક્રિયા રહેલી છે.

રાજ્યની વાસ્તવિક કુલ રાજ્ય ઘરેલુ ઉત્પાદન વૃદ્ધિ, ઉદ્યોગનું ઊંચું ઉત્પાદનમૂલ્ય અને સેવાક્ષેત્રનું વિસ્તરણ ગુજરાતની આર્થિક ક્ષમતાના મહત્વપૂર્ણ સૂચકો છે. નીતિ આયોગના ઉપલબ્ધ વિશ્લેષણ મુજબ 2012-13થી 2021-22 દરમિયાન રાજ્યની વાસ્તવિક GSDP વૃદ્ધિ સરેરાશ 8.5 ટકા રહી હતી. 2021-22માં કુલ રાજ્ય મૂલ્યવર્ધનમાં ઉદ્યોગનો હિસ્સો 49.3 ટકા હતો.

પરંતુ આર્થિક વિકાસનું અંતિમ મૂલ્યાંકન માત્ર ઉત્પાદન વૃદ્ધિના આધારે કરી શકાય નહીં. 2022-23માં રાજ્યની કાર્યરત વસ્તીના 41.8 ટકા લોકો કૃષિ, વન અને મત્સ્યપ્રવૃત્તિઓ સાથે સંકળાયેલા હતા. આ હકીકત ઉત્પાદન અને રોજગારી વચ્ચેના સંબંધને વધુ ઊંડાણપૂર્વક સમજવાની જરૂરિયાત દર્શાવે છે.

ગુજરાત માટે ભાવિ વિકાસનો પ્રશ્ન તેથી માત્ર “વધુ વૃદ્ધિ”નો નથી; પરંતુ વધુ ઉત્પાદનક્ષમ, વધુ રોજગારલક્ષી, વધુ માનવકેન્દ્રિત અને વધુ ટકાઉ વૃદ્ધિનો છે. કૃષિમાં ઉત્પાદન સાથે મૂલ્યવર્ધન, ઉદ્યોગમાં મૂડીરોકાણ સાથે માનવ મૂડી, સેવાક્ષેત્રમાં વિસ્તરણ સાથે ગુણવત્તા અને માળખાકીય વિકાસ સાથે પર્યાવરણીય જવાબદારીને જોડવામાં આવે ત્યારે આર્થિક વૃદ્ધિનું વ્યાપક વિકાસમાં રૂપાંતરણ વધુ સુસંગત બની શકે છે.

આથી ગુજરાતના આર્થિક વિકાસની આગામી દિશા માટે ક્ષેત્રવાર વૃદ્ધિ કરતાં ક્ષેત્રો વચ્ચેના પરસ્પર સંબંધ, શ્રમ ઉત્પાદનક્ષમતા, માનવ મૂડી અને પ્રાદેશિક સંતુલનને કેન્દ્રસ્થાને રાખતું વિકાસચિંતન વધુ પ્રાસંગિક બની શકે છે.

References :

1. Bansal, N., & Parthasarathy, R. (2021). Are SDGs a myth?: Industrial development and environmental challenges in India. Routledge.
2. Viswanathan, P. K., Kumar, M. D., & Narayana Moorthy, A. (Eds.). (2016). *Micro irrigation systems in India: Emergence, status and impacts*. Springer.
3. NITI Aayog. (2025). *A Macro and Fiscal Landscape of the State of Gujarat*. Government of India, New Delhi.
4. Reserve Bank of India. (2023). *Handbook of Statistics on Indian States 2022-23*. Mumbai: Reserve Bank of India.
5. Reserve Bank of India. (2024). *Handbook of Statistics on the Indian Economy 2023-24*. Mumbai: Reserve Bank of India.
6. Government of India, Ministry of Finance. (2025). *Economic Survey 2024-25*. New Delhi: Government of India.
7. Government of India, Ministry of Finance. (2026). *Economic Survey 2025-26*. New Delhi: Government of India.
8. Government of India, Ministry of Statistics and Programme Implementation. *State Domestic Product: State-wise estimates and related statistical series*. New Delhi.
9. Government of Gujarat. *Socio-Economic Review, Gujarat State*. Gandhinagar: Directorate of Economics and Statistics, Government of Gujarat.

10. Government of Gujarat. *Gujarat Budget Documents*. Gandhinagar: Finance Department, Government of Gujarat.